

ספרים

שירי זמר ממעמקי העברית

אמנון שגיב וחיה גבע

חיה גבע, ורדה קרין ואמנון שגיב

שרים ולומדים עם נעמי שמר

2004

מקומם של שירי זמר בהוראת העברית

הוראת שפה אינה רק שינון ולימוד המשמעות המילונית של המילים. שפה היא ביטוי לתרבותו של עם ולחוויותיו הקולקטיביות. כל אלה מתבטאים בטון ובצבע הדבק במילים במרוצת השנים. השפה מתפתחת ומשתנה במהלך הזמן באופן דומה להתפתחותה של התרבות בכלל. ביטויי שפה ומרכיבי תרבות עוברים מדור לדור. חלקם שורדים וחלקם נעלמים.

אחד האמצעים המובהקים להכרות עם השפה וגלגוליה, הדרך לחדור אל אותו תחום בלתי בהיר הנקרא רוח העם, מצוי בלשונם של שירי הזמר והפזמון המושרים בפי העם. אלה הם שירים אשר העם בוחר לשמר ולהעביר מדור לדור. שירי נעמי שמר משמשים בשפה כמקור לביטויים ולציטוטים כבר כמעט חמישים שנה. השירים הללו ליוו את דוברי העברית בימי מלחמה ושלו, בימי מצוקה ושמחה ונתחבבו על כולם. עיון בהם עשוי לשקף את רוח התקופה ואת השינויים שחלו בחברה הישראלית במהלך שנות יצירתה של שמר.

חיה גבע מלמדת במרכז ללימודי עברית שליד אוניברסיטת ת"א

ורדה קרין היא מנהלת אולפן ומורה ביחידה להבעה עברית באוניברסיטת בר-אילן.

אמנון שגיב הוא מורה לספרות עברית ומנהל בית-ספר, בעל תואר שני בספרות עברית

שיווק הספר: חיה גבע – טל' 6415519-03, פקס 6419053-03

הפופולריות העצומה של השירים, היותם מוכרים וחביבים, חוזרים ומושמעים גם עשרות שנים לאחר שנכתבו, - כל זה מעיד על מקומה ומעמדה של נעמי שמר בתרבות העברית, מעמד שספק אם יש דומה לו בסוגת הזמר והפזמון.

על ייחודו של הספר

העמדת שירתה של נעמי שמר במרכזו של הספר, השימוש בטקסטים פופולריים כאמצעי להוראת השפה והספרות, יוצרים דרך חדשה המסייעת למורה ולתלמיד במלאכת לימוד העברית.

בספר הזה נבחרו ארבעה עשר שירים, האמורים לשמש את המורה ככלי עזר להוראה בשלבים הראשונים של האוריינות והקניית השפה בבתי הספר ובאולפנים. הספר נועד תחילה ללימוד השיר בכיתה בצוותא - מילים ומנגינה כאחד. לאחר מכן מוצג שלב ההכרות עם מבנה השיר ומשמעותיו. בתום כל אלה מובאים תרגילים בנושאים דקדוקיים כמו: מילות יחס, נטיות פועל, תבניות לשוניות וכיוצא באלה.

סוגיית האָרמז (רימוז למקורות) בספר

מעניינת השאלה: כיצד זכו שיריה של נעמי שמר למעמד כל כך ייחודי בתחום הזמר והפזמון? כיצד קרה שמתוך המוני שירים שנכתבו בעשרות השנים האחרונות, זכו דווקא שיריה למעמד שכזה בתרבות העברית? העיסוק בשירי נעמי שמר, שיודגם להלן, תוך ניתוח ספרותי והעמקה, מצביע על גוונים תת קרקעיים וממדים של עומק העשויים אולי לתת חלק מן ההסבר לשאלות שהעלינו. נעמי שמר יוצרת חיבור מעניין בין תפיסת הישראליות החדשה, בתה החוקית של החלוציות והציונות, לבין המסורת רבת השנים של התרבות היהודית. בשיריה ניתן למצוא בעיקר הד חזק וקשר ברור אל ספר התנ"ך, אך גם למדרש, לאגדה, לספרות החסידית ולשירת ימי הביניים. כל אלה מעניקים לשירה עומק ועניין, מחלצים את היצירה מן הבנאליות ומקנים לה מרחבים של משמעות ייחודית. זה מקור התופעה שישראלים רבים חשים שהשירים הללו מבטאים אותם ואת תרבותם, ומהווים גורם חשוב בזהותם העצמית ובהגדרת ישראליותם. כדי להדגים עניין זה נבדוק כמה דוגמאות מתוך השירים המופיעים בספר.

הארמז (allusion) הוא אמצעי מוכר ונפוץ בספרות: הכוונה לשימוש במקור ספרותי קדום ומוכר ושיבוצו בדרך של ציטוט או רמז אל תוך טקסט מודרני. השיבוץ מעניק ליצירה משמעויות חדשות הנובעות מן החיבור שנוצר.

השימוש בארמז היה נפוץ מאוד בשירה העברית בימי הביניים, ויצר חיבור תרבותי רב עניין בין שני מרכזי תרבות, בהפרש של אלף שנים. הנה דוגמה ידועה משירו של משה אבן עזרא: 'כותנות פסים לבש הגן וכסות רקמה מדי דשאו', וכן בהמשך: 'וישנה בגדי כלאו, מלך כי על הורם כיסאו'. אלה יוצרים חיבור מעשיר בין מראה הגן לעת פריחת האביב (השושן היוצא מבין עלי הכותרת כמי שהיה שם אסיר בחודשי החורף) לבין יוסף המקראי וכתונת הפסים וכן לפרשת שביו של המלך יהויכין מספר ירמיהו.

נבדוק עתה כיצד עושה נעמי שמר שימוש בטכניקה הזאת. כאשר בשיר 'היאחזות הנחל בסיני' מובא הפסוק המקראי מספר ירמיהו (ט, 1): 'הו מי יתנני במדבר מלון אורחים', עושה כאן נעמי שמר דבר דומה לאבן עזרא בדוגמה הקודמת. אלא שהדברים אינם פשוטים. נעמי שמר משתמשת בפסוק במשמעותו המודרנית ולא בקונוטציה המקראית שלו. הפסוק בירמיהו מבטא רצון לברוח מן השחיתות ושלטון הרשע שבירושלים. המדבר אצלו מסמל שקט, בדידות וניקיון. אצל שמר המשמעות שונה לחלוטין. היא עושה שימוש בפסוק במשמעו המודרני: 'מי יתנני במדבר מלון אורחים' - במובן של: האם יש כאן מקום שבו אוכל לגור אתכם כאן תקופה קצרה?

בדוגמה הבאה נראה כי שמר משתמשת בארמז רעיוני ולא דווקא לשוני - וזאת בשורה המוכרת מתוך השיר 'מחר': 'על המשחתות הישנות יטעינו תפוחי זהב'. מה זה אם לא תרגום ל'עברית ישראלית' של הפסוק המקראי מישעיהו הנביא (ב, 4): 'וכתנו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה'. כלומר, תרגום הרעיון של כלי מלחמה המשנים את ייעודם לכלי שלום.

גם הדוגמה השלישית מצביעה על דרכה המיוחדת של נעמי שמר והקשר שהיא יוצרת עם הטקסט המקראי. הביטוי 'ארי בעדר צאן ינהג' (באותו שיר) נשמע כמו ציטוט מדויק מן המקרא. אלא שזה אינו ציטוט כלל, כי אם שימוש במילים וברעיון הנותן תחושה שזהו פסוק מקראי. קרבתו לפסוק המקורי מישעיהו (יא, 6): 'וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ, ועגל וכפיר ומריא יחדיו ונער קטון נוהג בם' יצר את הצירוף המעניין. בדוגמה זו ניתן לזהות ארמז לשוני ורעיוני כאחד.

בשלוש הדוגמאות שהובאו ניכר שימוש באלוזיה לא בדרך המקובלת של ציטוט אלא דווקא בסטייה, בשינוי ולעתים בדרך של אירוניה.

כאמור, עיקר האסוציאציות של נעמי שמר קשורות אל התנ"ך, אך היא עושה שימוש נרחב גם במקורות יהודיים מאוחרים יותר. בשיר 'ירושלים של זהב' נעמי שמר עושה שימוש בסיפור האגדה הידוע על רבי עקיבא ואשתו רחל. גם כאן הביטוי 'ירושלים של זהב' משנה לחלוטין את משמעותו המקורית מן המדרש, ונעשה בו שימוש חדש. כך גם בביטוי 'לכל שיריך אני כינור' המתחבר לשירו של יהודה הלוי 'ציון הלא תשאל' וגם ללוויים בבית המקדש.

שימוש מעניין במיוחד עושה נעמי שמר בציטוטים מתוך ספרי רבי נחמן מברסלב: ליקוטי מוהר"ן ושבחי הר"ן. בשירה 'שירת העשבים' היא משבצת שורות ממקומות שונים בספרים הללו ויוצרת שיר חדש הנשמע כאילו נכתב על ידי רבי נחמן. פרטים אלה הם רק מעטים מתוך רבים המצביעים על ממדים של עומק ומורכבות המצויים בשירת נעמי שמר, ממדים שהחברה הישראלית חשה בהם כמעט באופן אינטואיטיווי, והם שהקנו לשירים את מקומם בתרבות הישראלית.

הדגמה ללימוד העברית מתוך הספר

אפיון נוסף המייחד את שירתה של נעמי שמר הוא שילוב יחד של משלבים לשוניים. כך, למשל, בשיר 'יש לי חג' מופיעים משפטי סלנג או משפטים בשפה הנחשבת נמוכה לצד מילים ומשפטים בשפה 'גבוהה' - מצד אחד 'כשתיאלם תרועת הפסטיבלים' ומנגד 'אני יכול לשמוח איך שבא לי'.

להלן מובאים חלקו של השיר 'יש לי חג' ושני תרגילים לדוגמה:

סלנג או משפטים בשפה פשוטה	משפטים בשפה גבוהה	
_____	_____	בית א
_____	_____	
_____	_____	
_____	_____	בית ב
_____	_____	
_____	_____	
_____	_____	בית ג
_____	_____	
_____	_____	
ב. מצאו בשיר מילים נרדפות למילים הבאות:		
_____	1. כששתתק	
_____	2. יפרחו	
_____	3. עבר	
_____	4. ביופיו, בתפארתו	
_____	5. שמש	
_____	6. שמיים, רקיע	

כשתיאלם תרועת הפסטיבלים
 ילבלבו שירי אהבתי
 אני יכול לשמוח איך שבא לי
 וזהו זה החג האמתי

יש לי יום יום חג
 יש לי חג יום יום
 יש לי יום יום חג
 הללויה

התינוקות פתאום יודעים ללכו
 ובני השש יודעים פתאום לקר
 והאופה אופה לי את הלחם
 וזהו זה החג בהדרו

יש לי יום יום חג...

השימוש הרב במטפורות מעשיר את שירה של שמר, החודרים ישירות אל לבנו. כמורים, שירה מקנים לנו הזדמנות פז להגיע גם אל הרבדים השונים של השפה, להקנותם לתלמידים ולהכינם לקראת אוריינות שירית. לכן בספר שלנו המטאפורות זוכות לעיבוד מההיבט הלשוני - לצד ההיבט הרעיוני. כך נמצא, למשל, בשירה של רחל 'כינרת', שהלחינה נעמי שמר, לצד תרגילים לפענוח הטקסט כמו 'מצאו מה כתוב בטקסט במקום המילה המסומנת', גם תרגיל להבנת המושג 'האנשה', כלומר הענקת תכונות אנושיות או כוונות אנושיות למושגים מתחום החי והצומח: 'מי קיבל בשיר תכונות של תינוק, של סבא, של אהובה', וגם תרגיל להבנת המטפורות:

מצאו בשיר צירופים או סמיכויות ואת התכונה המשותפת למרכיביהם:

דוגמה:

דקל סתור שיער כתינוק שובב- לתינוק שיער פרוע כמו לענפי הדקל

דם הכלנית

בספר **שרים ולומדים עם נעמי שמר** נעשה ניסיון למזג את הדיון בשאלות הזהות הישראלית עם הוראת לשון ודיון ספרותי - בראייה כוללת אחת.